

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.101.8>

УДК 81'26

ТРАНСФОРМАЦІЯ ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНОГО КАНОНУ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕТИЧНОЇ МОВИ В ЧАС ВІЙНИ

СЮТА

Галина Мирославівна,

доктор філологічних наук,
професор, провідний науковий
співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН
України,

вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;

e-mail: siutagalia@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3273-1644

Halyna

SIUTA,

Doctor of Philological Sciences,
Professor, Leading Researcher of
Department of Stylistics, Language
Culture and Sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language of
the National Academy of Sciences of
Ukraine;

4 Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv
01001, Ukraine;

e-mail: siutagalia@gmail.com

У статті з'ясовано особливості часово й ситуативно маркованих трансформацій художньо-естетичного канону української поетичної мови, які зумовлені зміною суспільної мовної свідомості в час війни. Найбільш характерні трансформації образно-виражального та емоційно-експресивного канону простежено на матеріалі поетичних та пісенних текстів, що створені після 24 лютого 2022 року і показово фіксують зміни в українській мовній картині світу українців. Узагальнено, що потреба мовоопису війни, вербалізації актуальних сенсів воєнного часу зумовлює оформлення нових наративів і нових модальностей, які засвідчують відхід від національного канону художнього мововираження.

Ключові слова: поетичний текст, художньо-естетичний канон, мовна картина світу, поетичний словник, модальність.

Реальність повномасштабної війни зумовила не тільки переформатування національної мовної картини світу, а й трансформацію естетичного канону мововираження загалом і художнього стилю зокрема, випрацювання оновлених стилістично-оцінних ракурсів поетичної ретрансляції об'єктивної дійсності.

Традиційно поняття *канон* вживають у значенні «те, що не підлягає перегляду», тобто як синонімічне окреслення сукупності законів, норм і правил, які регулюють ту чи ту царину життєдіяльності людини. У мистецтві, зокрема й мистецтві слова, яким є художня мова, *канон* – це унормована система творчих правил і норм, що є панівними в якій-небудь історичний період або в якомусь художньому напрямі. У вимірі художнього світогляду *канон* – це ціннісна категорія, що виражає естетичний ідеал епохи.

Художньо-естетична значущість канону поетичної мови полягає в тому, що він начебто «спрямовує» майстрів слова на певні типи образо- й текстотворення, образно-естетичної «матеріалізації» думки в текстах. А також, що не менш важливо, програмує свідомість сприймача на певний тип рецепції так інтерпретації.

У проєкції на теорію лінгвостилістики, лінгвопоетики з поняттям канону корелюють *традиція, стиль, жанр, естетична платформа, стильова / жанрова художня норма* тощо.

Узагальнюючи викладену інформацію, констатуємо, що поетичний канон – це носій інформації про особливості певних типів художнього мислення і відповідних художніх практик. На структурно-конструктивному та мовновиражальному рівнях він є фіксатором креативних ідеалів тієї чи тієї епохи, культури, народу, творчого напрямку, естетичної платформи тощо. Але зрозуміло, що зі зміною культурно-історичної епохи або ж соціально-культурних обставин естетичні ідеали, а в ширшому вимірі навіть тип художнього мовомислення можуть змінюватися і зазвичай таки змінюються – у річищі релевантного відбиття ситуації свого часу. Тобто цілковито природною є ситуація, коли під впливом історично-культурних обставин попередній канон «переборюється» новим досвідом і новими креативними викликами й потребами. У цьому разі збереження чи змінність *канону* безпосередньо корелює з проблемою співвідношення *традиції* та *новаторства*, колективного й індивідуального, репродуктивного і творчого. І це аж ніяк не заперечує значення канону як об'єднувального стрижня культури, а лише засвідчує, що в періоди суспільних зрушень, на які обов'язково реагує мова, канон стає поняттям відносним, бо починає діяти принцип «гнучкої стабільності», визначений та описаний у працях дослідників Празького лінгвістичного гуртка.

Інтенсивний перегляд національного мовно-естетичного канону сьогодні переконливо засвідчують численні поетичні й пісенно-поетичні тексти, народжені після 24 лютого 2022 року. Їх психоментальну природу визначають як пограниччя станів «не можу (важко) говорити» і «не можу мовчати». При цьому в лексичному наповненні, в експресивних тональностях і оцінках ці тексти слугують достовірними ментально-емоційними «зліпками» подій війни й суспільної, колективної, а також індивідуально-авторської емоційної реакції на ці події. Вони демонструють актуалізацію мови спротиву, мови гніву, мови зневаги, а це ланцюгово пов'язано з помітними, змінами поетичного канону, а часто й кардинальними відхиленнями від нього.

Основні часово й ситуативно марковані зміни в художній мові, на які передусім звертаємо увагу, – це: а) трансформація образно-виражального канону, вульгаризація словника; б) трансформація емоційно-експресивного канону, домінування модальностей гніву, люті, обурення, ненависті, заклику до помсти й покарання щодо чужих і прослави, констатації єднання, глорифікації щодо своїх; в) поява нових семантичних та оцінних акцентів у лексемах. Найпоказовіше ці зміни засвідчені в текстах поезії та пісень «з укриття», тобто тих, що поповнили національний мовно-літературний простір після 24 лютого 2022 року. За природою це вербалізовані образно-емоційні «зліпки часу», максимально оперативні з погляду швидкості «народження» та поширення в соціумі й гранично експресивні з погляду способів і засобів мовоопису дійсності носії інформації про події та їх сприймання соціумом. Їх когнітивно-текстовий аналіз виявляє інтенсивне оновлення корпусу актуальних мислеобразів, трансформацію аксіологічної системи координат (зокрема, їх поляризацію), фіксує зміни у свідомості та мовній картині світу українців. Зокрема, акцентує на усвідомленні, що успадковані від національної традиції естетичні моделі мовомислення і мововираження або «не працюють», або принаймні істотно послаблюються в обставинах війни. Відтак потреба мовоопису війни, вербалізації актуальних для неї сенсів зумовлює оформлення нових наративів і нових модальностей, які засвідчують відхід від національного канону художнього мововираження.

Важливо наголосити, що частина «нових» текстів періоду війни не виходять за рамки канону, тобто стійко зберігають традиційний статус *поетичної* мови як *інтелектуально-естетичного* дискурсу. Серед таких – пісні «Азову», «На землі, в повітрі і на морі», «Квіти мінних зон», «Буде весна», «Не забудем і не пробачим», «З.С.У», «Фортеця Бахмут», «Літо без війни», «Війна 30-ї весни», «Переможна пісня», «Злість і сила», також вірші О. Ірванця («З міста, що ракетами розтрощене...»), В. Махна («Господи, як там в Тичини...»), О. Марс («Не летить в Україну, лелеки...»), Л. Бурак («Побудь, мій Боже, отут, зі мною...»), численні тексти С. Жадана, М. Савки, К. Калитко, Б. Томенчука та інших авторів. Пор.: *Я – Київ. / Волонтеру, дивуюсь порожнім вулицям, ховаюся у метро. / Кілька разів на день сирена, аж захлинається, виє. / Але я стою. І стоятиму. / Як тік, так і далі тектимо Дніпро. / <...> / А люди мої, мов двоожильні. Такі вміють любити. І перемагають у війнах* (А. Братасюк); *У передмістях нині ідуть бої. / Місто не спить, місто скликає своїх, / <...> / Небо не падає, небо тримають міцно, / крила залізні там затіняють місяць. / Кожна сльозинка стане його стрілою, / лють його добра, / вбивче його тепло. / Спи, моя крихітко, / спи, люлі-люлі-лю, / як я тепер ненавиджу і люблю... (Ю. Баткіліна); двадцять четверте лютого сталося вчора. / я відтоді не пам'ятаю нічого. / і хоча досі здригаюсь, коли світає – / я нічого не пам'ятаю. / <...> / я не пам'ятаю, чи був там страх, чи була сміливість. / не пам'ятаю, скільки ми плакали і про що молились. / не пам'ятаю, як від пожеж і вибухів було світло. / не пам'ятаю, як налякано роз'їжджались світом. / як містами їхали танки з кривавими написами. / не пам'ятаю нічого, хіба що лють і ненависть, / ненависть і лють, а іноді – ще тривогу. / і моя пам'ять відновиться тільки в день перемоги* (Т. Власова).

Ширший корпус текстів, які засвідчують руйнування канону естетичного мововираження, що виявляється насамперед у зніманні блоків на входження у словник лексики низьких стилістичних реєстрів. Зокрема, помітну «розгерметизацію» лексичної норми засвідчують тексти пісень, уже закріплених у національній культурній свідомості в статусі знакових, а іноді уже й символічних творів війни, як-от «Пісня про байрактар»,

«Київський привид», «Чорнобаївка», «Пісня про Херсон», «Заблокуй цю пісню», «Бий окупанта», «Русніпи», «Стріляти», «Арта», «Москаля нема»), також тексти переспівів народних пісень («Горів москалик і палав», «Горіли танки, палали», «Їхали укропи... (пісенька про путю)», «Ой на горі москаля ждуть...»), римейків упізнаваних творів української та світової пісенної культури (Л. Нікітюк «Сіла птаха українська жовтокрила...», «Цей сон»; Х. Соловій «Українська лють»; В. Лобач «Як тебе сміли бомбити, Києве мій», П. Зібров «Мертві орки не гудуть», цикл «Пісні укриття» О. Акулової та ін.). У перші тижні й місяці після повномасштабного вторгнення такі твори народжувалися не просто активно, а навіть шквально, з гіпертрофованою інтенсивністю – як реакція на останні події чи «гарячі» висловлення доби. Вербально та експресивно рефлексуючи і воєнну реальність, і мовну дійсність, вони засвідчують, що в час війни художня практика тимчасово (однак в окремих жанрах дуже помітно) «пригальмувала» традиційно визначальну для неї функцію естетичного верифікатора, фільтра й «формувальниці» естетичного канону літературної мови. Настільки помітно, що подекуди можна констатувати переростання поетичної мови у «трясцялект»: *Російській зажди вже моляться Богу. / Бліцкриг провалився, звизди їм дають. / Лежать окупанти хлєбалом в підлогу* (О. Акулова, «Друже майоре»); *Роздай джавеліни, мій друже майоре! / Валіть-но зі стінгерів ворога нах!* (О. Акулова, «Друже майоре»).

Варто відзначити, що такий «відхід» від традиції високого стилю, обниження художньо-естетичного канону хоч і безпрецедентний за масштабністю (особливо в римейково-пісенній творчості), однак не новий для української мовно-літературної практики. Варто згадати хоч би поетичну практику постмодерністів, що теж була і знаково-резонансною, і епатажною для свого часу. Однак у цьому разі відхилення від канону було зумовлене мовно-естетичними самопошуками, самоспробами молодих поетів, зокрема й шляхом заперечення домінантного соцреалізму, демонстрації бунту проти традиції, який помітно (однак не масово!) спровокував розгерметизування «низьких» лексико-стилістичних реєстрів мови. Крім емблематичної з цього погляду мовотворчості Л. Подерв'янського, вульгари-

зовані й колоквіалізовані одиниці входять також до індивідуальних словників Ю. Андруховича, Ю. Іздрика, А. Любка, І. Карпи.

Не менш знаковим із погляду утримання, збереження цілісності канону став факт його сприймання (чи радше несприймання) у соціумі, естетично сформованому на традиціях високого стилю.

Щодо сьогоденного переформатування канону, то маємо визнати, що зумовлений психотравмами війни «великий вибух лайки», на превеликий жаль, не зустрів ні активного морально-етичного, ні мовного спротиву, соціум не виявив опірності розгерметизуванню «низьких» стилістичних реєстрів мови. Що більше – притуплення гостроти суспільного реагування на лайку, як і самі процеси вульгаризації спілкування і виходу за межі етичних норм, частково виправдовують, аргументуючи потребою експресивного розпруження у психологічно травматичних умовах, навіть представники національної інтелектуальної еліти. Наприклад, мовознавець Д.В. Данильчук стверджує, що «насиченість нашого мовно-інформаційного простору «непричесаною» лексикою <...> є явищем тимчасовим, але наразі неминучим і в більшості випадків – доцільним» [Данильчук]. Прийнятним способом вербальної реакції на дії ворога вважає аномативність також головний редактор незалежного культурологічного журналу «Ї» Т. Возняк: «Можна зрозуміти, звичайно, емоції, які викликає війна, кров і вся мерзота, яка пов'язана із війною. Описати цю мерзоту в делікатних висловах <...> практично не вдається» [Возняк].

Хрестоматійний вже на сьогодні приклад, коли йдеться про вмотивування ситуативної доречності «тряцялекту» для експресивного вияву зневаги й ненависті до ворога – це, звичайно, фраза українських захисників острова Зміїний про «руській воєнний корабель»: «Фраза миттєво стала широко відомою та спричинила значний суспільний резонанс. Попри нецензурну форму вислову, її оцінювали схвально як адекватну відповідь на неспровоковану агресію Росії» [wiki.ua]. Тому природно, що вона миттєво «набула надзвичайної популярності й стала вживатися вже з розширеним, символічним значенням презирства до російських окупантів» [Тараненко 2023], стала гаслом

національної нескореності, мовною формулою принципового спротиву ворогові.

У художніх текстах спостерігаємо численні варіанти графічного та лексико-синтаксичного оформлення цієї фрази: **Усім вам за кораблем, пішли не за тим королем** / *Рубль падає, як бомба, гривня летить журавлем* / **Усім вам за кораблем, пішли не за тим королем...** (Skofka, «Не забудем і не пробачим»).

Продемонстрований відхід від художньо-естетичного канону, зокрема використання в текстах неевфемізованої або графічно завуальованої, однак легко прочитуваної і впізнаваної аномативної лексики, є викликом для національного художнього стилю, а з урахуванням його функціонально-нормативної значущості – і для літературної мови не лише з огляду на руйнування традиції мововираження і «ламання» однієї з визначальних категорій (образність та естетичність). Істотною небезпекою в цьому разі становить можлива деформація мовної свідомості і національної мовної картини світу, а у віддаленій перспективі – руйнування мовно-національної ідентичності. Адже, виправдовуючись ситуативною психоемоційною напруженістю, українські мовці насправді не демонструють внутрішньої морально-естетичної опірності до вульгаризації висловлення: «Ми вже деякі слова зараз не сприймаємо як матюки і їдемо вдовж дороги, дивимося на бігборди і думаємо: ну, є як є! Це є частина нашого воєнного життя» (А. Рудницька).

Ресурс активізованих в усній і писемній практиці періоду війни лексичних аномативів, які руйнують естетичні канони художнього мововираження, доповнює вульгарна й обсценна лексика, розмовні одиниці зниженого емоційно-оцінного регістру. Стилістична ніша їх використання в текстах – мовоопис ворога. Відповідно вони вжиті як:

– оцінні компоненти, вторинні номінації збірного образу ворога, агресора – *шобла, суки, скоти, сцикуни, зараза, падли, паразит, мразота* та ін.: *Росія навіки покрита ганьбою, / І стала ізгоєм вся шобла Кремля. / Солдате російський, складай, суко, зброю! / Здавайся в полон, бо тут наша земля!* (О. Акулова, «Друже майоре»); *Київський привид в повітрі летить, / Київський привид збиває за мить, / Збиває за Київ, народ, Україну,*

/ *Вбиває паршиву рашистську скотину* (С. Подвеза, «Київський привид»); *Окупанти, скажені скоти, / Обіцяли, що тут назавжди. / Та нарешті настав той момент – / ЗСУ розгромили їх щент! / <...> / Потікали тупі сцикуни, / Будем їсти тепер кавуни!* (Yarkiv, «Херсон»); *Зараз буде база. / Вимикаєм біль, старі образи. / Ось моє плече, я поруч, brother. / Ось вона напроти суне – зараза, / Ось заходить з флангу, нова фаза* (Антитіла, «Фортеця Бахмут»); *Горіли падли палали, / Люди місцеві прибігли, / Допомагати почали, / В огонь соляру плескали* («Горіли танки палали»);

– номінації дій щодо ворога українських військових і українців загалом, які вербалізують межовий вияв зневажливого ставлення до нього – *мочити, наваляти звиздюлів, дати звизди, надзюрити* тощо: *Мучать, кацапів мучать. / Тільки-но були кацапи і раптом нема. / Ще козаки їх мочили, / Ми мочимо нині і будем мочить...* / *І докладемо всі сили, / Щоб вічно тривала прекрасна ця мить* (О. Акулова, «Кацапів мучать»); *Попереджаєм москалів: / Ми наваляєм звиздюлів / І всіх попалимо дотла, / Яка орда би не прийшла* («Горіли танки палали»); *Бачать орки вночі страшний сон, / Як надзюрив на них пес Патрон, / А цигани приблизно за рік / Розпилили північний потік* (Л. Нікітюк, С. Гіга, «Цей сон»);

– номінації дій ворога, його поведінки: *Лежать окупанти хлєбалом в підлогу / І їх в Службу Божу на «сповідь» ведуть* (О. Акулова, «Друже майоре»); *Те саме... й та сама суча / Суне із півночі й сходу ворожея пільма* (О. Акулова, «Кацапів мучать»); *Зі сходу приперлись до нас барани / Для «васстановлення великаї страни»* (Т. Боровок, «Байрактар»).

Повномасштабна війна спричинила кардинальні й незворотні зміни в мові та мовній свідомості українців. Загострено-емоційна вербалізація фізично й емоційно травматичної дійсності зумовила активізацію мови спротиву і мови зневаги, а відтак – колоквіалізацію засобів мововираження, руйнування традиційної високої естетики. І варто докладати зусиль для того, щоб ці аберації не стали частиною нового канону, а залишилися в історії національного художнього стилю часово й ситуативно маркованим явищем.

Данильчук Д. Війна, що змінила мову: росія з малої літери, легітимізація матюків. URL: <http://surl.li/ehoyu>

Тараненко О. Російсько-українська війна і українська мова (попередні спостереження). І. *Мовознавство*. 2023. № 3. С. 3–29.

Хотин Р. Чи матюкаються солов'ї? Нецензурна лексика в час війни. URL: <http://surl.li/zazage>

REFERENCES

Danylchuk, D. (2023). The war that changed the language: Russia with a small letter, the legitimisation of swearing. URL: <http://surl.li/ehoyu> (in Ukr.).

Khotyn, R. (2022). Do nightingales swear? Foul language during the war. URL: <http://surl.li/zazage> (in Ukr.).

Taranenko, O. (2023). The Russian-Ukrainian war and the Ukrainian language (preliminary observations). І. *Linguistics*, 3, 3–29 (in Ukr.).

Статтю отримано 09.12.2024

Halyna Siuta

TRANSFORMATION OF THE ARTISTIC AND AESTHETIC CANON OF THE UKRAINIAN POETIC LANGUAGE DURING THE WAR

The article notes that the reality of the war changed the Ukrainian lingual consciousness. Accordingly, there has been a certain transformation of the artistic and aesthetic canon.

The article describes in detail the following characteristic changes: a) transformation of the figurative and expressive canon, vulgarisation of the vocabulary; b) transformation of the emotional and expressive canon, dominance of the modalities of anger, rage, hatred, call for revenge and punishment towards 'outsiders' and glorification towards 'insiders'; c) emergence of new semantic and evaluative accents in the lexemes that fill the core of the war vocabulary.

These changes are most clearly identified in the texts of poems and songs 'from the shelter', i. e. those that appeared after 24 February 2022. For researchers, these texts are important because they very clearly reflect the thoughts and emotions of Ukrainians related to the war. Cognitive analysis of these texts reveals an intensive renewal of the set of actual images, transformation of the axiological system of coordinates

(in particular, their polarisation), and captures changes in the collective consciousness and lingual picture of the world.

It is observed that the figurative and aesthetic models of text creation characteristic of the national artistic tradition are significantly weakened in the circumstances of war. The need to describe and characterise the war, to verbalise the actual meanings of wartime, leads to the design of new narratives and new modalities that testify to a departure from the national artistic and aesthetic canon.

Key words: poetic text, artistic and aesthetic canon, lingual picture of the world, poetic dictionary, modality.